

ЕКОЛОГІЧНА ЛІТЕРАТУРА НОН-ФІКШН НА ЧОРНОБИЛЬСЬКУ ТЕМУ ДЛЯ ДІТЕЙ І ДОРΟΣЛИХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ КНИГ К. МІХАЛІЦІНОЇ, С. ДВОРНИЦЬКОГО «РЕАКТОРИ НЕ ВИБУХАЮТЬ. КОРОТКА ІСТОРІЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ ТА А. HIGGINBOTHAM “MIDNIGHT IN CHERNOBYL: THE UNTOLD STORY OF THE WORLD’S GREATEST NUCLEAR DISASTER”)

Гостра Катерина Вікторівна,

доктор філософії,
доцент кафедри перекладу та слов'янської філології
Криворізького державного педагогічного університету
ORCID ID: 0000-0002-2266-492X

Дудніков Микола Олексійович,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри перекладу та слов'янської філології
Криворізького державного педагогічного університету
ORCID ID: 0000-0003-0238-5285

Людство є не лише організатором перегонів із перетворення природи у невичерпне джерело ресурсів, які людина безжалісно використовує, але людство є і єдиним учасником перегонів. Таке споживацьке ставлення до природи призводить до катаклізмів, катастроф, шкочу від яких важко оцінити. Однією із таких наслідків є аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Прагнення зрозуміти причини аварії, подати правдиву інформацію про ті події для кожного, незважаючи на вік і знання з атомної енергетики, сприяє створенню екологічної літератури нон-фікшн на Чорнобильську тему як для дітей, так і для дорослих.

У статті проаналізовано екологічну тематику у творах нон-фікшн для дітей та дорослих, актуальність якої підсилюється необхідністю чіткого розуміння тих подій різними віковими категоріями людей, задля попередження виникнення катастроф такого плану. Важливим акцентом екологічної літератури на чорнобильську тему є прагнення авторів не лише викласти максімально об'єктивно ті реальні події, які відбувалися на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції під час вибуху, але і глибинне розуміння, шляхом критичного аналізу, тих факторів, які призвели до таких наслідків.

Саме література нон-фікшн покликана правдиво, чітко та логічно познайомити читача із фактами та реальними подіями, без будь-яких стереотипів, міфів та домислів, адже те, з чим зіштовхнулося людство після цієї гуманітарно-техногенної катастрофи настільки страшені для їх повного осяянення, але водночас життєво необхідні для розуміння.

Окреслено особливості зображення Чорнобильської катастрофи в екологічній літературі нон-фікшн для дітей та дорослих у книгах К. Міхаліциної, С. Дворницького «Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи» та А. Higginbotham «Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster»; зазначено жанрові особливості книг та виявлено спільні та відмінні риси.

Ключові слова: екологічна література, література нон-фікшн, Чорнобиль, чорнобильська тема, дитяча та підліткова література, література для дорослих.

Hostra Kateryna, Dudnikov Mykola. Environmental non-fiction literature on chernobyl theme for children and adults: a comparative aspect (based on the material of the books by K. Mikhalitsina, S. Dvornytskyi "Reactors do not explode. A short story of the Chernobyl disaster" and A. Higginbotham "Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster")

It has not been the first century that mankind is not only the organizer of the race to transform nature into an inexhaustible source of resources that man mercilessly uses, but mankind is also the only participant in the race. Such a consumerist attitude to nature leads to cataclysms, catastrophes, the damage of which is difficult to assess. One of these consequences is the accident at the Chernobyl nuclear power plant. The desire to understand the causes of the accident, to provide truthful information about those events for everyone, regardless of age and knowledge of atomic energy, contributes to the creation of environmental non-fiction literature on the Chernobyl topic for both children and adults.

The article analyzes environmental topics in non-fiction works for children and adults, the relevance of which is reinforced by the need for a clear understanding of those events by people of different age categories, in order to prevent the occurrence of such disasters. An important emphasis of environmental literature on the Chernobyl topic is the desire of the authors not only to present as objectively as possible the real events that took place at the fourth power unit of the Chernobyl nuclear power plant during the explosion, but also a deep understanding, through critical analysis, of the factors that led to such consequences.

It is non-fiction literature designed to truthfully, clearly and logically acquaint the reader with facts and real events, without any stereotypes, myths and conjectures, because what humanity faced after this humanitarian and man-made disaster is so terrible for their full understanding, but at the same time vital for understanding.

The peculiarities of the depiction of the Chernobyl disaster in environmental non-fiction literature for children and adults in the books of K. Mikhalitsina and S. Dvornytskyi "Reactors do not explode" are outlined. A brief history of the Chernobyl disaster and A. Higginbotham "Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster"; genre features of the books are indicated and common and distinctive features are revealed.

Key words: environmental literature, non-fiction literature, Chernobyl, Chernobyl theme, children's and adolescent literature, literature for adults.

Вступ. Питання збереження природи нашої планети для майбутніх поколінь є одним із ключових в контексті техногенних катастроф, які переслідують людство з тих часів, коли воно вирішило, що природа зобов'язана працювати на нього та забезпечувати його благами цивілізації навіть ціною знищення цієї ж природи. Саме переосмислення такого ставлення стало передумовою виникнення екологічної літератури. Одним із найстрашніших уроків, отриманих людством як результат спроби приборкати атом та зробити його мирним, стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Чорнобильська тема є однією з найболючіших та найвідоміших тем, якій присвячено художні та наукові доробки авторів різних галузей. Зважаючи на жакливі наслідки аварії та необхідність критично проаналізувати ситуацію, донести страшну, але правдиву інформацію про ту квітневу ніч на Чорнобильській атомній електростанції, автори використовують жанр нон-фікшн, основне завдання якого полягає у відтворенні подій, які справді сталися – це відтворення реальної картини. Вищезгаданий жанр широко використовується авторами, щоб занурити читача в ситуацію, що стала предметом зображення. Про Чорнобильську катастрофу в цьому жанрі писали Олена Паренюк та Катерина Шванова «Страшне, прекрасне та потворне в Чорнобилі. Від катастрофи до лабораторії», К. Міхаліцина та С. Дворницький також вдалися саме до нього «Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи», але не лише на теренах України чорнобильська тема в жанрі нон-фікшн є предметом обговорення. Британський журналіст Адам Гігінботам написав книгу про історію катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції *Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster*. Вже не одне десятиліття пройшло після страшної аварії на Чорнобильській атомній електростанції, вже не одне покоління виросло, але і досі є багато невідомого, багато питань, на які досі не кожен може відповісти, а головне – багато міфів та брехні навколо цієї історії, деякі з них є вигадками людей, які переказували те, свідками чого стали, а деякі мають цілком зрозуміле походження: зручна та потрібна версія тих подій для тогочасної влади. Але кожен повинен знати правду, кожен мешканець України та світу повинен критично проаналізувати все, що сталося 26 квітня 1986, лише за таких умов такої ж або схожої катастрофи більше не відбудеться.

Майже два покоління виросло з тих пір, як відбулась катастрофа, але і зараз письменники друкують свої твори на чорнобильську тематику, а науковці обирають її предметом дослідження на філологічних наукових теренах. У книгах різних жанрів досліджується ця тема: літератори, журналісти, документалісти – вивчають різні аспекти катастрофи. Однією з перших книг, присвячених чорнобильській тематиці, була книга Івана Драча «Чорнобильська Мадонна». Книги для дітей на чорнобильську тематику створила Катерина Міхаліцина «Квіти біля четвертого» та разом із Станіславом Дворницьким у жанрі нон-фікшн була написана книга

«Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи». Підтвердженням актуальності чорнобильської тематики не лише в Україні, але і в міжнародному просторі є наявність англomовних книжок, які вийшли друком впродовж останніх п'яти років, як-от, *Interesting Chernobyl. 100 Symbols (2019)*, автором якої є Кирило Степанець, *Chernobyl (2022)* Майкла Керрігана наповнена 180 автентичними світлинами Чорнобильської катастрофи, які є, як зазначено *Photographic history of the nuclear disaster and its lasting legacy today/ фотографічною історією ядерної катастрофи та її довговічної спадщини сьогодні*, книги авторства Сергія Плохія *Chernobyl. History of a tragedy (2019)*, *Atoms and Ashes. From Bikini Atoll to Fukushima (2023)* де він розповідає про шість атомних катастроф, що сколихнули світ, і однією з них є Чорнобильська катастрофа (книга написана у жанрі нон-фікшн: ґрунтується на дослідженнях, свідченнях свідків, автор піддає критичному аналізу кожне рішення, прийняте на місцях та владними органами, панічну реакцію урядів, метою яких було стримати кризу та приховати масштаби катастрофи); у книзі британського журналіста Адама Гігінботам *Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster (2019)*, виклад інформації базується на документах, дослідженнях та свідченнях очевидців.

Чорнобильська тема активно досліджувалась науковцями філологічної царини. Так, М. Варданян досліджувала Чорнобиль як топос в постмодерній літературі [1], Чорнобильську тему в контексті культурної пам'яті українців [2], М. Коваленко виділила особливості образу Божої Матері у реценсії І. Драча (на матеріалі Чорнобильська мадонна) [3], екологічна проблематика збірки Є. Гуцала «Діти Чорнобиля» стала предметом вивчення М. Черноусової [4]; особливості художнього трактування трагедії Чорнобиля в ліриці Ліни Костенко досліджувала Т. Філат [5].

Матеріали та методи. *Мета дослідження* – схарактеризувати жанрові особливості та порівняти екологічну літературу на чорнобильську тематику для дітей та дорослих на матеріалі книг К. Міхаліциної та С. Дворницького «Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи» та А. Higginbotham «Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster»

Для реалізації мети застосовано корпус методів – історико-культурний метод (осмислення історичного контексту для виникнення екологічної літератури нон-фікшн на чорнобильську тему для дітей та дорослих); герменевтичний метод (потрактування ключових понять про роль, значення та особливості екологічної літератури нон-фікшн для дітей та для дорослих); компаративний метод (порівняння особливостей відтворення картини Чорнобильської катастрофи в екологічній літературі нон-фікшн для дітей та для дорослих).

Результати. Підкорення природи та навіть в певному сенсі її переформатування – це ті процеси, які супроводжували наше суспільство впродовж ХІХ-ХХ ст. В гонитві за створенням максимально комфортних

умов для життя, людство зайняло споживацьку позицію по відношенню до природи. Нещадним та часто варварським методом організований видобуток корисних копалин, осушення боліт, та зрештою пошуки джерела дешевої електроенергії – це лише невеликий список того, що робить людство з природою незважаючи на непоправну шкоду для природи. Результатом такого безвідповідального відношення до природи є різного роду техногенні катастрофи, в тому числі і катастрофи на атомних електростанціях. Одна з найстрашніших катастроф, яка завдала непоправної шкоди екосистемі не лише України та стала відкритою раною, яка болить вже майже 40 років на тілі нашої держави, є катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції.

Відмінною рисою екологічної літератури вважається те, що предметом її зображення є різного роду катаклізми, що сталися у природі, в тому числі і техногенні катастрофи. Екологічна література, як і будь-яка інша, не лише зображує певну картину світу, відтворюючи події, але і виконує виховну функцію: спонукає критично мислити, аналізувати відтворені події, що сприяє формуванню певного правильного застережливого відношення до навколишнього середовища. В цьому контексті неабияку роль відіграють твори у жанрі нон-фікш, адже вони зосереджені на фактах, відтворюють реальні події. Вважаємо, що екологічна література такого плану максимально правдиво доносить до читача інформацію про небезпеку безвідповідального ставлення до природи, вона попереджає про страшні наслідки такої поведінки.

Книга К. Міхаліциної та С. Дворницького «Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи» [6] адресована дітям та підліткам. Вона змальовує цю страшну катастрофу як факт, який відбувся. Автори книги не просто відтворюють події, а змальовують широкий історичний фон, на тлі якого відбувалася аварія, описують географічне розташування місцевості та пояснюють вибір місця для побудови станції, також книга містить ілюстрації для створення певної атмосфери.

Книга відомого британського журналіста Адама Хіггінботама «Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster» [7] також присвячена катастрофі на Чорнобильській атомній електростанції. Вона не просто отримала схвальні відгуки, а була визнана кращою книгою року за декількома версіями *The New York Times* та бестселером *The New York Times*; *Time*, стала кращою нон-фікшн книгою за версією *Kirkus Reviews*, у 2020 році автор був удостоєний медалі Ендрю Карнегі за видатні досягнення в літературі та публіцистиці. За цією книгою був знятий документальний трилер.

Обидві книги стосуються Чорнобильської катастрофи і написані у жанрі нон-фікшн, мають спільну мету – донести правдиву інформацію про ті страшні події, спонукати людство зупинитися та замислитися, проаналізувати все, що сталося, задля того, щоб більше ніколи не допустити, так би мовити, другий раунд цих змагань із природою, в яких переможця не буде точно.

Ці книжки бентежать розум, наводять на глибокі роздуми. Щойно читач побачить назву книги К. Міхаліциної та С. Дворницького у нього може виникнути питання: так чому ж реактори не вибухають, якщо йде мова про Чорнобильську катастрофу? Книга ж Адама Хіггінботама одразу наштовхує на питання: Чому саме північ у Чорнобилі? Можливо, саме опівночі стався вибух? Уже на сторінках книги ми дізнаємося, що приблизно опівночі на Чорнобильській електростанції відбувалися випробування реактора, які передували гуманітарно-техногенній катастрофі, тож назва обрана не випадково. Обидві ці назви спонукають підлітка (книга К. Міхаліциної та С. Дворницького) та дорослого (книга Адама Хіггінботама) відкрити та дізнатися, про що ж ідеться у книгах. Наштовхує на певні асоціації і кольорова гамма палітурок обох книг: у книзі К. Міхаліциної та С. Дворницького використані сірий фон та жовтий і червоний кольори, якими зображене сяйво, палітурка книги Адама Хіггінботама також виконана в жовтому, жовтогарячому та червоному кольорах. Подібні кольори асоціюються з реактивним полум'ям.

Ці книжки викликають зацікавленість з точки зору їх структури, подібний аспект також має відмінні та схожі риси. По-перше, привертають увагу вступні частини книг: у книзі К. Міхаліциної та С. Дворницького вона називається «замість вступу», де автор описує місто 25 та 26 квітня та ознаки того, що щось-таки трапилось, які міг помітити кожен житель, а також евакуацію з міста 27 квітня. Текст же книги Адама Хіггінботама одразу занурює читача в події, які відбувались на електростанції 26 квітня о 4 ранку, автор називає реальних працівників, які в злочасний момент були на станції. Ця частина книги названа автором з використанням конкретних дат та часу: «*Prologue. SATURDAY, APRIL 26, 1986: 4:16 P. M. CHERNOBYL ATOMIC ENERGY STATION, UKRAINE*». Загалом, деталізація (дати, час, імена) – це невід'ємна ознака літератури нон-фікшн, але ми бачимо, що в книзі для дорослих рівень деталізації значно вищий. По-друге, кожна з книжок поділена на певні розділи. Книга, яка адресована підліткам, спочатку об'єднує розділи, що знайомлять читача з місцевістю, де побудована станція, з містечком, яке виросло навкруги станції («Містечко з полиновим іменем», «Між Чорнобилем і Прип'яттю»). Усі ці зусилля спрямовані на створення широкої картини трагічних подій, автор наче веде читача крізь історію, звертаючи увагу на такі деталі: квітуче місто загинуло, велика кількість територій з унікальним природним ландшафтом стала забрудненою. Книга ж для дорослих також поділена на розділи, але має дещо іншу структуру, і, як ми вважаємо, поділ на розділи має інше призначення, що і обумовило, скоріш за все, вибір автора. Наприклад, в першому розділі «*The Soviet Prometheus*» / «*Радянський Прометей*» також йде мова про передісторію створення станції, але автор пояснює не лише вибір території для побудови, завдання, які вирішувались зведенням цієї електростанції, але він деталізує події, називаючи, хто прибув на місце, де мали звести станцію, та з якою метою.

Ще однією відмінною рисою літератури нон-фікш є використання документальних елементів: різного роду архівних документів та фотографій, географічних карт, схем. І хоча це стосується обох книг, які ми аналізуємо, їх різнить специфіка використання певних елементів та методика. Наприклад, у книзі для дітей розміщено декілька карт після відповідних розділів, що допомагає осягнути подану інформацію, підсиливши її цими візуальними елементами. Варто сказати і про особливість карт: вони схематичні, кольорові, що відповідає особливостям засвоєння інформації читачами підліткового віку. Натомість карти у книзі для дорослих – це карти чорно-білого кольору, наче архівні документи і розміщені вони на початку книги. Окрім того, тут представлені архівні фотографії, схеми Чорнобильської АЕС та 4-го енергоблоку, у книзі для дітей також використані схеми, які проливають світло на деякі аспекти вироблення атомної енергії, але вони яскраві та зрозумілі для необізаного читача.

Максимально об'єктивне, ґрунтовне змалювання ситуації, що притаманне жанру нон-фікш, обумовлює вкраплення публіцистичного стилю. Задля підкріплення викладених фактів нерідко використовується інтерв'ю, репортажі, свідчення очевидців. Знаходимо використання цих елементів в певній мірі і в тій, і в тій книгах. У книзі Адама Хігінботама є розділ «*A Tomb for Valery Khodemchuk*» / «*Могила Валерія Ходемчука*», де автор розповідає про свої зустрічі з учасниками та очевидцями аварії, зокрема про зустріч із сім'єю Олександра Ювченко (старшим інженером-механіком) та ін. Промовистою та знаковою є назва цього розділу, адже Валерій Ходемчук – це старший оператор головних циркуляційних насосів реакторного цеху, він загинув під час вибуху і тіло його не знайшли. В книзі для дітей також використані свідчення очевидців, а науковим редактором став безпосередній учасник тих подій – Олександр Бреус.

Висновки. Література нон-фікш – це літературний жанр, який тяжіє до деталізації подій, до підтвердження, написаного у книзі, певними документами та доказами, що викликано метою створення тексту в такому жанрі, розповісти історію, засновану на реальних подіях, без зайвих емоцій, прикрас та міфів, максимально об'єктивно відтворити події. Цей жанр є вдалим інструментом для оживлення подій, викладених на сторінках книги.

Література:

1. Варданян М. Reading the Chornobyl Catastrophe Within Ecofiction. *Children's Literature in Education*. 2022. 53. Pp. 1-17.
2. Варданян М. В. Літературна географія ілюстрованих дитячих книг (на матеріалі українських творів та перекладів ХХ–ХХІ століття). Географія і текст: літературний вимір : колективна монографія / за редакцією Т. Черкашиної. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 17-40.
3. Коваленко М. Образ Божої матері у рецепції Т. Шевченка та І. Драча (на матеріалі поем «Марія» та «Чорнобильська мадонна»). *Літературознавчі студії*. Київ. Вип. 1. 2015. С. 235-244.
4. Черноусова М.. Екологічна проблематика збірки Є. Гуцала «Діти Чорнобиля». *Українська література в просторі культури і цивілізації*. Запоріжжя. 2023. С. 140-143.
5. Філат Т. Особливості художнього трактування трагедії Чорнобиля в ліриці Ліни Костенко. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2018. 26. С. 183-193
6. Міхаліцина К., Дворницький С. Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи. Київ: Портал, 2020. 136 с.

Використання подібного жанру для створення екологічної літератури є виправданим та затребуваним. На сторінках подібних книжок страшні події оживають, вони сприяють глибокому усвідомленні хиткості нашої планети, за яку ми всі несемо відповідальність. Тому екологічна література на чорнобильську тематику є такою популярною. Екологічна література нон-фікш на чорнобильську тему для дітей та дорослих має важливу мету: донести правдиву інформацію, спонукати до аналізу, не допустити таких або схожих помилок.

Книга К. Міхаліциної та С. Дворницького «Реактори не вибухають. Коротка історія Чорнобильської катастрофи» пояснює непідготовленому читачу складні речі зрозумілою мовою, але наголошує на важливих деталях. Книга відомого британського журналіста Адама Хігінботама «*Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster*» адресована дорослим та максимально деталізує події, створює надзвичайно широку та розлогу картину подій. Обидві книги описують одну і ту ж катастрофу, але по-різному, не ігноруючи основних жанрових особливостей нон-фікш. Обидві книги мають схожу кольорову гаму в оформленні палітурки, назви книги, які спонукують до роздумів, критичного аналізу та мотивують до прочитання. Вступна частина книг розповідає про події, які безпосередньо стосуються дня аварії або ж передували цьому страшному дню, хоча у книзі для підлітків ця частина показує події очима жителя міста, а у книзі для дорослих вже з цього ж моменту є глибша деталізація. Обидві книги подають не просто події безпосередньо перед вибухом, а створюють географічний та історичний фон. Обидві книги використовують схеми, але у книзі для дітей цей матеріал адаптований під читача певного віку та підготовки. Задля максимально об'єктивного відтворення тих подій до процесу створення книг залучені експерти у цій галузі, але у книзі для дорослих це була ціла команда.

Автори книги для дітей максимально використовують притаманні літературі нон-фікш елементи, але враховують психологічні особливості своїх читачів: діти та підлітки менш підготовлена аудиторія, тому інформація для них подається зрозумілою мовою, у зрозумілій формі, в книзі ж для дорослих події максимально деталізовані, є терміни та багато специфічної інформації, пов'язаної з атомною енергетикою.

7. Higginbotham Adam. *Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster*. New York: Simon&Schuster, 2019. 555 Pp.

References:

1. Vardanian, M. (2022). Reading the Chornobyl Catastrophe Within Ecofiction. *Children's Literature in Education*, 53, 1-17.
2. Vardanian, M. (2022). Literaturna heohrafiia iliustrovanykh dytiachykh knykh (na materialy ukrainskykh tvoriv ta perekladiv XX-XXI stolittia) [Literary Geography of Illustrated Children's Books (on the Material of Ukrainian Works and Translations of the XX-XXI Century)]. *Geografiya i tekst: literaturnyj vymir – Geography and Text: A Literary Dimension* (pp. 17-40). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
3. Kovalenko, M. (2015). Obraz Bozhoi materi u retseptsii T. Shevchenka ta I. Dracha (na materialy poem «Mariia» ta «Chornobylska madonna») [The image of the Virgin Mary in the vision of T. Shevchenko and I. Drach (based on poems 'Maria' and 'Chernobyl Madonna')]. *Literaturoznavchi studii – Literary Studies*, 1, 235-244 [in Ukrainian].
4. Chernousova, M. (2023). Ekolohichna problematyka zbirky Ye. Hutsala «Dity Chornobylia» [Environmental problems of the collection by E. Hutsal 'Children of Chernobyl']. *Ukrainska literatura v prostori kultury i tsyvilizatsii – Ukrainian Literature in the Space of Culture and Civilization*, 140-143 [in Ukrainian].
5. Filat, T. (2018). Osoblyvosti khudozhnoho traktuvannia trahedii Chornobylia v lirytsi Liny Kostenko. [Features of the artistic interpretation of the Chernobyl tragedy in the lyrics of Lina Kostenko]. *Problemy suchasnoho literaturoznavstva – Problems of Modern Literary Studies*, 26, 183-193 [in Ukrainian].
6. Mikhalitsyna K., Dvornytskyi S. (2020). *Reaktory ne vybukhaiut. Korotka istoriia Chornobylskoi katastrofy [Reactors do not explode. A brief history of the Chernobyl disaster]*. Kyiv: Portal [in Ukrainian].
7. Higginbotham, A. (2019). *Midnight in Chernobyl: The Untold Story of the World's Greatest Nuclear Disaster*. New York: Simon&Schuster.